7. Ryktet om jødene: antisemittismen i norsk litteratur

Ståle Dingstad

Sammendrag Denne artikkelen dokumenterer antisemittiske holdninger blant norske forfattere fra Ludvig Holberg og Aasmund Olavsson Vinje til Amalie Skram, Arne Garborg, Nils Kjær, Rolf Jacobsen og Alf Larsen. Forfatterne formidler stereotype forestillinger om og negative karakteristikk av jøder i form av epistler, komedier, brev, anmeldelser, essay, lederartikler og aforismer. Norske litteraturhistorier har i liten grad omtalt disse tekstene og heller ikke belyst antisemittismen som et problem.¹

Nøkkelord Antisemittisme | moderne klassikere | norsk litteraturhistorie

Abstract The article documents anti-Semitic attitudes among Norwegian authors from Ludvig Holberg and Aasmund Olavsson Vinje to Amalie Skram, Arne Garborg, Nils Kjær, Rolf Jacobsen and Alf Larsen. The published texts includes stereotypes and negative characteristics of Jews in genres such as epistles, comedies, letters, reviews, essays, articles and aphorisms. Norwegian literary histories have rarely included these texts and have not discussed the problem of anti-Semitism.

Keywords Anti-Semitism | Modern Classics | Norwegian literary history

Litteraturforskeren Aleida Assmann skriver i boken *Formen des Vergessens* (2016) om glemsel og erindring. Forholdet mellom dem betraktes gjerne som motsetninger, og språket har en tendens til å generere stadig nye motsetningspar. Glemsel kobles til noe som lett skjer, noe enkelt, ubevisst og mindre bra. Erindring kobles til noe krevende, en langsom og bevisstgjørende prosess som forbindes med noe

1 En tidligere versjon av denne artikkelen er trykt i boken *Knut Hamsun og det norske holocaust* (Dingstad 2021, 25–48).

godt. Assmann stiller seg spørsmålet om vi i utforskningen av det kulturelle minnet har glemt den betydningen glemselen har, og hun gjør oss oppmerksom på hvor uløselig erindring og glemsel griper inn i hverandre. Det gjør hun ved å vise til en framstilling av det menneskelige minnet i en spansk bok fra barokken (Assmann 2016, 13).

Bildet viser en oppslått bok i en sky. Det kan virke overraskende på en nåtidig betrakter, nesten profetisk med tanke på hvordan vi lagrer våre bøker elektronisk. Fra denne skyen regner det så ned, og det skal anskueliggjøre hvordan bokens åndelige innhold spres utover. Fra de kostbare dråpene av vitenskapen er det bare en forsvinnende prosentandel som finner veien ned i en flaske som står oppstilt under boken. Budskapet blir spredt omkring, men det når ikke sitt mål på grunn av den store spredningen. Målet er erindringen som symbolsk framstilles som en flaske med hals. Bildet anskueliggjør dynamikken og dialektikken til erkjennelsen, der det hersker en grunnleggende plassmangel. Som en følge griper erindringen og glemselen grunnleggende i hverandre. Budskapet i emblemet blir sammenfattet i en innskrift som er trukket gjennom bildet ved et banner: «Periit Pars Maxima», eller på norsk: Den største delen går tapt.

Dette emblemet av tekst og bilde framstår pessimistisk på erindringens vegne, men i barokken skulle innskriften illustrere et grunnleggende prinsipp i den antikke mnemoteknikken som stadig utviklet nye metoder. Vi har i stedet fått hjelp av moderne teknologi som gjør det mulig å hente fram den kunnskapen vi leter etter, med hjelp av digitale verktøy og gode søkemuligheter. Glemselen har i mellomtiden skapt betingelser for nye perspektiver. Temaet for denne artikkelen er antisemittismen i norsk litteratur. Den var lenge glemt, men gjennom nasjonalbibliotekets massive digitaliseringsprosjekt har det nå blitt mulig å søke i hele vår kulturelle hukommelse, etablere statistikk, koble temaer og lese manuelt ut fra andre kriterier enn dem våre nasjonalt orienterte litteraturhistorikere har lagt til grunn (Helland 2019, 43–69). Antisemittismen tilhører en side ved vår fortid som vi i liten grad har vært villig til å vedkjenne oss. Litteraturhistorikerne har fremhevet Henrik Wergelands innsats for større toleranse og åpenhet, og vi har knyttet våre forfattere til det som er sant og godt.

IBSENS BREV TIL BAHR

I Norge ser jødernes historie ganske annerledes ut enn i resten av Europa. Emansipasjon og assimilasjon var stadier på veien mot frigjøring for europeiske jøder. Historien er på ingen måte ensartet for de enkelte landene i Europa. Mellom landene var det store forskjeller. Mellom menigheter og grupper av jøder var oppfat-

ningene også svært ulike (Lorenz 2020, 88). Vi skal ikke lenger enn til Sverige og Danmark før vi finner en langt rikere historie som strekker seg bakover i tid. Da Norge gikk fra Danmark til Sverige i 1814, åpnet det seg et tidsvindu som nordmennene brukte til å grunnlovsfeste et forbud mot jøder. I Danmark vedtok man på samme tid å gi jøder fulle borgerrettigheter. Etter opphevelsen av forbudet i Norge i 1851 gikk det enda 40 år før det var så mange jøder i landet at det lot seg gjøre å etablere en egen menighet.

Den moderne antisemittismen oppstod etter at den lovbestemte diskrimineringen av jøder i Tyskland og Østerrike var avskaffet. I Tyskland ble den utløst av den økonomiske krisen etter krakket i 1873. Den tiltagende antisemittismen fra 1880-årene var for mange jøder et tegn på at assimilasjonen ikke var veien til frihet. Et nytt oppsving for antisemittismen i Tyskland kom i forkant av riksdagsvalget i 1893, der antisemittiske partier fikk sterk fremgang. For Theodor Herzl ble sionismen den logiske følgen, tanken om en egen stat for jøder som han argumenterte for i boken *Der Judenstat* (1896). Antisemittismens fremgang stagnerte i Tyskland, men fortsatte andre steder i Europa, særlig i Østerrike, Ungarn og Frankrike. I denne situasjonen bestemte østerrikeren Hermann Bahr seg for å gjennomføre en rekke intervjuer som skulle vise hvordan de forskjellige folks og staters dannede mennesker tenkte rundt dette spørsmålet. Blant bidragsyterne var også to forfattere fra Skandinavia: Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson.

Ibsen svarte fra Kristiania 16. mai 1893: «– Ueber den Antisemitismus kann ich Ihnen nichts schreiben weil die ganze Bewegung mir völlig unverständlich und unbegreiflich ist» (Ibsen 1893; jf. Bahr 1894, 212).² Når Ibsen svarer at han ikke kan skrive noe om antisemittismen fordi hele bevegelsen er ham fullstendig uforståelig og ubegripelig, har han mer rett enn han selv kanskje er klar over, for et grunnleggende trekk ved den antisemittiske bevegelsen er nettopp det uforståelige og ubegripelige. Bjørnson ble på sin side forelagt tre spørsmål, og han svarte med to korte «Nein» på spørsmålene om hvorvidt det fantes antisemittisme i Skandinavia, eller om det var tegn til en slik. På spørsmål om sin holdning til den kontinentale antisemittismen svarte Bjørnson at hatet mot kapitalismen var kommet på villspor (Bahr 1894, 213). Bahr konkluderte med at tysk antisemittisme var et reaksjonært opprør fra småborgere mot den industrielle utviklingen og den moderne friheten. Den parisiske antisemittismen var en revolusjonær reaksjon på opphopningen av penger hos de rike, der jødene tjente som eksempel på kapitalis-

2 Intervjuene ble først publisert i *Deutsche Zeitung*, deretter utgitt som bok under tittelen *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview* hos Samuel Fischer i Berlin, 1894. En nærmere bakgrunn for Bahrs henvendelse gir Narve Fulsås i *Henrik Ibsens skrifter*, bd. 4, *Innledning og kommentarer*, 252–255.

men. Spania, England og Skandinavia hadde derimot ingen antisemittisme (Bahr 1894, 214).³

BEGREPET ANTISEMITTISME

Skillet mellom den førmoderne antijudaismen og den moderne antisemittismen er omstridt. I Europa var det lenge en oppfatning blant kristne at jødene kunne red- des. Det skjedde gjennom dåpen, og jøder som kom til Danmark og Sverige fra Tyskland på 1600- og 1700-tallet, kunne bli værende om de lot seg døpe. Forskjel- len mellom jøder og kristne skrev seg fra den religionen man tilhørte. Antisemit- tene begrunnet forskjellen ikke bare ut fra religion, kultur, økonomi, politikk og makt, men også biologi. Jødene ble betraktet som en egen rase. De egenskapene man tilla dem, var av negativ karakter, og de ble oppfattet som uforanderlige. Man konstruerte «jøden» som et negativt og elastisk symbol. Gjennom mutasjoner fylte konstruksjonen nye funksjoner under endrede samfunnsforhold og ble et fleksi- belt symbol for ulike sider ved det moderne, skriver Kjetil Braut Simonsen (Simon- sen 2009, 11–12). Han fremhever som flere andre den amerikanske sosiologen Helen Feins definisjon, der antisemittisme er oppfatninger og handlinger rettet mot jødene som et kollektiv, og som tjener til å distansere, fortrenge eller ødelegge jødene i egenskap av å være jøder.⁴ Det sentrale her er antisemittismen som kultu- relt fenomen, og Simonsen presiserer at den kulturelle forankringen ikke åpner for en uhistorisk betraktning i retning av noe evig og uforanderlig.

Går vi til historiske oppslagsverk som *Norsk Riksmålsordbok*, defineres anti- semittisme som en «sosial-politisk bevegelse som går ut på å motarbeide jødernes innflydelse i det sosiale liv» (NRO, bd. I, 1927–57). Definisjonen forsøker å gjøre bevegelsen politisk nøytral. Dermed fortegner den bevegelsens ideologiske grunn- lag, underslår dens fordomsfulle og hatefulle ytringer og ignorerer nedslagene i norsk litteratur. Harald Noreng supplerer derfor senere oppslaget med en ytring av

3 At Bjørnson kunne avskrive antisemittismen i Skandinavia, er overraskende. Han kjente godt til hvordan Georg Brandes ble møtt av universitetet og prestestanden i Norge med Johan Christian Heuch i spissen. Heuchs pamflett mot Georg Brandes ble utgitt som bok i Danmark og oversatt til tysk, for deretter å bli sitert og referert i den tyske riksdagen (Knudsen 1988, 85–88). August Strindberg var i begynnelsen av 1880-årene den fremste representanten for den antisemittiske bevegelsen i Sverige. Det var like godt kjent som det senere ble glemt (Myrdal 2000).

4 Feins definisjon gjengis her: «I propose to define antisemitism as a persisting latent structure of hostile beliefs toward Jews as a collectivity manifested in individuals as attitudes, and in culture as myth, ideology, folklore and imagery, and in actions – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and collective or state violence – which results in and/or is desig- ned to distance, displace, or destroy Jews as Jews» (Fein 1987, 67).

Nils Kjær: «jeg nærer intet haab for Israel. Jeg er nemlig antisemit» (NRO, bd. V, 1995). Tillegget gjør ikke definisjonen mer dekkende. I en nylig utgitt ordbok basert på samme oppslagsverk har følgende definisjon derfor kommet inn til erstatning: «fiendtlig, hatsk innstilling til jøder eller jødedommen; jødehat» (NAOB).

Theodor W. Adorno oppsummerte antisemittismens historiske grep om jødene for ettertiden da han i en rapport sammenfattet et ekstremt tilfelle av manipulativ antisemittisme med formuleringen «what might be called a 'mobile' prejudice» (Adorno 1950, 609–610). Fleksibiliteten i fordommene, de irrasjonelle fantasi-forestillingene og stereotype tankemodellene sammenfattet han også i *Minima Moralia* under karakteristikken: «Antisemittismen er ryktet om jødene.» (Adorno 2006, 136). I dette bidraget er formålet å dokumentere ryktet om jødene i norsk litteratur. Eksemplene er søkt opp maskinelt gjennom Nasjonalbibliotekets digitaliserte samling av bøker, tidsskrifter og aviser, og de er kontrollert manuelt. Formålet har vært å belyse antisemittismen i norsk litteraturhistorie, og siden norske litteraturhistorier har vært organisert omkring kanoniserte forfatterskap, er denne måten å organisere materialet på også lagt til grunn her. Det som overrasker, er at vi finner mange profilerte forfattere som fremmer klart negative holdninger til jøder uten at disse tidligere har vært sett sammenheng.

LUDVIG HOLBERGS EPISTEL NR. 485

Først ut i rekken av klassikere i denne sammenhengen er Ludvig Holberg. Vi regner ham som norsk, men han skulle bli hele den danske litteraturens far. Holberg ble presteutdannet ved Københavns Universitet, der han avla teologisk embetseksamen i 1704. Han reiste til Nederland og senere til England og gjorde seg bemerket med et mangfoldig og rikt forfatterskap som knytter ham til tre viktige institusjoner innen dansk-norsk kultur- og samfunnsliv: kirken, universitetet og teateret. Man kan godt plassere ham i den europeiske opplysningstradisjonen, der han legger vekt på kunnskap, fornuft, natur- og folkerettstanken. Likevel hører han også hjemme i den kristne, evangelisk-lutherske kirken. I enhver sammenheng synes han senere å være forpliktet overfor den. I en rekke skrifter og enkeltpassasjer rundt omkring i forfatterskapet forsvaret han ikke bare den kristne tro, men tar klart avstand fra Den katolske kirkes lære og dens representanter. Når det gjelder omtaler av andre religioner og religiøse grupperinger, kan han fortsatt være interessant å lese, vel informert og opplysende som han er. Slik er det også i *Jødiske Historie fra Verdens Begyndelse, fortsatt til disse Tider*, et historieverk i to bind på 1100 sider utgitt i 1742. Som historiker er Holberg ikke kildekritisk og skriver i en

encyklopedisk tradisjon som ubesværet velger fritt fra andre og tidligere fremstillinger.

Så har Holberg også et omfattende moralsk forfatterskap å vise til. Gjennom essay og epistler prøver og veier han alminnelig utbredte oppfatninger. Vi skal se på epistel nr. 485, publisert i 1754: «Blandt alle Nationer paa Jorden, hvor nogen Historie have, findes ingen større Løgnere end Jøder, og er det merkeligt, at de lyve alleene for at lyve», skriver Holberg og fortsetter: «Thi deres Løgne sigte gemeenligen til intet uden at viise Prøver paa deres Uforskammenhed udi at digte de meest vanskabte og u-rimelige Ting» (Holberg 1951, nr. 485). Denne epistelen er bare én av en lang rekke tekster Holberg vier jødene. Andre relevante tekster er foruten *Almindelige Kirkehistorie* (1738) og den nevnte *Jødiske Historie* (1742) også flere av komediene, blant annet *Dietrich Menschen-Skræk* (1731). Disse tekstene har det til felles at de omtaler og fremstiller jøder, så vel enkelte av dem som jøder i sin alminnelighet. Og samtlige tekster bærer preg av å være skrevet av en teolog og lutheraner mer enn av en opplysningsfilosof.

I den nevnte epistelen presiserer altså Holberg at han ikke i sin alminnelighet tar for seg fiksjoner som kan gjøre en nasjon stor. De fleste jødiske løgner er av en annen natur. De har nemlig ikke noe formål. Som belegg for disse påstandene anfører Holberg eksempler fra den jødiske Talmud, skriftene *Bava Bathra* og *Perachim* [sic]. Noen kilde oppgir han ikke, men i Frederik Billeskov Jansens kommenterte utgave får vi opplyst at det dreier seg om *Entdecktes Judenthum* av en tysk professor i orientalske språk, Johann Andreas Eisenmenger. Skriftet har sin helt egen historie og skulle med tiden bli et antisemittisk referanseverk. Førsteutgaven ble beslaglagt, men det kom et ettertrykk utgitt i Königsberg i 1711. Det var et skrift som siden gav filosofen Johann Gottlieb Fichte tilnavnet Eisenmenger den andre. Til Holbergs utfall mot jødene skriver så den lærde kommentator Billeskov Jansen: «Selv om Holbergs Forundring over jødiske Fantasterier ikke er uden Forargelse, paa Fornuftens Vegne, bruger han dog ikke Eisenmengers Skældsord» (Jansen 1953, 420). Holbergs utfall forklares med at det er skrevet på fornuftens vegne, og at det ikke gjør bruk av skjellsord.

Ettertidens litteraturhistorikere, biografer og kommentatorer har vært tilbakeholdne og unnvikende i møte med Holbergs antisemittisme. Billeskov Jansens norske kollega, Lars Roar Langslet, bortforklarer det hele i sin biografi *Den store ensomme* ved å fremheve at Voltaire var mye verre (Langslet 2005, 242). Tilsvarende forklaringer finner vi i kommentarene til den nye, vitenskapelige utgaven av *Ludvig Holbergs skrifter*. Der heter det: «Holbergs fremstilling af jøderne er – i komediernes ånd – meget karikeret, politisk ukorrekt vil vi sige i dag. Det kommer også til udtryk i den sproglige karakteristik.» Videre står det: «Når Holberg ikke

lægger fingrene mellom i sin skildring af jøderne, betyder det ikke, at han delte den generelle mistro til minoriteten, som personerne i komedierne giver uttrykk for» (Bjerring-Hansen u.å.). Kommentatoren anfører én kilde for Holbergs liberale syn på jødene, men ingen argumenter for den motsatte oppfatningen. Den samme lett unnvikende kommentaren finner vi til «Jøden» i komedien *Diderich Menschen-Skræk*: «Der er altså [...] tale om et moment af samtidig og lokal (københavnsk) kolorit, til glæde for publikum, men under ingen omstændigheder som nogen større el. mindre grad af antisemitisme» (Andersen u.å.). Den vitenskapelige kommentaren legger til grunn at utleveringen av jødene er københavnsk lokalkoloritt, og at publikum selv har glede av utleveringen. Men handlingen i komedien er lagt til Venezia, og selv om det københavnske publikummet kan ha hatt glede av stykket, har ingen spurt hva de utleverte har ment.

VINJE PÅ VRANGEN

Aasmund Olavsson Vinje var en av dem som førte arven fra Holberg videre. Det vanlige i litteraturhistorisk sammenheng har vært å fremheve diktene samt hans kritiske og satiriske essayistikk. Men Vinje har ikke bare kritikken til felles med Holberg; han deler også fordømmene hans. Selv om Vinje kan vri og vrenge på alt han kommer over, er det også en hel del blindsoner i det han skriver, forhold han ikke ser, temaer han ikke belyser, kritikk han ikke reiser. I 1840-årene tar han parti i stortingsdebatten om endringen av Grunnlovens § 2 og følger Søren Jaabæk, bondeføreren som stemte mot endringen både i 1845 og i 1848. Vinje presiserer hva han tenker i brev til Jaabæk 12. april 1845:

Det er en notorisk Kjendsgjerning, at Jøderne lidet befatte sig med virkelig nyttigt Arbeide, derimod ere de durchdrevne i Diskontering, Taskenspillerkunst og Quaksalverie og Gjørtlerarbeide. Komme de hid, saa ville de narre paa os en Mængde unødvendige Luxusvarer, befordre Lediggang, give vor Skibsfart og handel Naadestødet, benytte sig af Ukyndighed i Pengeaffairer og fremkalde Spaltninger i vor kirkelige Enhed. [...] Det er saaledes politisk uklogt, at knytte Forbindelse med denne Nation, og hvad der er politisk galt, er ogsaa i sine Følger moralsk Fordærvende (Vinje 1969, 21–23).

Listen over karakteristikk er lang og vond og laget uten personlig kjennskap til jødene. Da Vinje etter hvert ble bedre kjent med Meïr Aron Goldschmidts og Heinrich Heines skrifter, skulle man tro at han ville endre syn, men Vinje revurde-

rer ikke sin holdning til jødene. Tvert imot holder han fast ved sin fiendtlige innstilling, og det til tross for at han er full av beundring for de nevnte forfatterne.

Etter at Stortinget i 1851 opphevet passusen mot jødene i Grunnlovens § 2, var innvandringen av jøder til Norge svært beskjedent. Til gjengjeld var de etablerte stereotypene utbredt, med forestillinger om jødene som pengegriske og upålitelige. Vinje er tidlig ute når han året etter grunnlovsendringen skriver sin korrespondanse til *Drammens Tidende* datert 1. august 1852, om jødernes handel og handel: «Med sidste Dampskib kom fire Jøder; de havde været i Vestlandets Byer og skakret med sine Smaavarer og agtede nu at besøge Hovedstaden, hvor den ene af dem, som har været her før, agtede at nedsætte sig som Handelsmand. Det var nogle ægte Jøder med fortræffelige Jødefjæs» (Vinje 2018). Sammensetningen av ordene «jøde» og «fjes» er hverken tenkt eller oppfattet positivt. Dermed blir heller ikke adjektivene «ægte» eller «fortræffelige» oppfattet positivt. De forsterker bare Vinjes negative karakteristikk.

Denne negative utleveringen av de fire jødene forsetter. Vinje mener at jødernes handel i grunnen er svindel. Jødene forlanger mer enn de kan få. Når de ikke lykkes, føler kunden seg tilfreds med å få varen langt billigere enn først annonsert. Men: «Sagerne, som de har, koste dem Intet, da det bare er Jux, og saaledes staa de sig godt, naar de bare faar Noget» (Vinje 2018). Videre er de så pågående at mange bare betaler for å bli kvitt dem, legger Vinje til og konkluderer: Det eneste forstandige ville være «at jage det Pak øieblikkelig paa Døren» (Vinje 2018). Selv om Vinje fremhever at det er ting vi kan lære av dem, er det slett ikke alt vi kan lære:

Der er især én Ting, som vi Norske ikke kunne lære af Jøden, nemlig den Agt til at benytte Alting, og ikke kaste Vrag paa det Smaa. Disse Jøder kastede sig endogsaa over Skallerne og Krummerne, som Kokken paa Dampbaaden kastede væk, og nød Alt med den fortræffeligste Appetit af Verden, akkurat som de skulde have været Høns (Vinje 2018).

Spørsmålet om hvorvidt Vinje formidler et rykte han har hørt, eller selv går inn i rollen som aktør, forsvinner litt i fremstillingen av disse menneskene, som uansett utleveres på det groveste:

Jeg min Synder, jeg tog saaledes en liden Næpe, som Kokken kastede væk, spyttede paa den, og saa paa Jøderne og kastede den overbord, ligesom naar man vil faa en Hund til at springe i Vandet; men Jøderne sprang dog ikke efter Næpen; Fisken fik den rimeligvis. Det var dog ikke sagt, at Jøderne kunde svømme heller, uagtet de gjerne ere flinke Folk (Vinje 2018).

Vinje prøver å være morsom, men det å kaste matavfall til jødene for å se om de oppfører seg som hunder, er hverken morsomt, opplysende eller godt tenkt. Det er fordomsfullt og stereotyp, ikke minst fordi Vinje holder fast ved sammenligningen med hunder, siden man ikke kan vite om de lot være å kaste seg i sjøen etter matavfallet fordi de ikke kunne svømme.

Så sent som i et stykke han gir tittelen «Panik» i *Dølen* fra 26. september 1869, beskriver Vinje jødene i Hamburg som «gjenomkloke og fule Folk». Når panikken på børsen brer seg, omtaler han dem som en dyresamling han står og ler av:

Eg saag ein liten «Panik» paa Hamborg Børs. Det var dt spurt, at ein stor Ladning med Kaffe fraa Brasilien var forlist, og du skulde aldri hava seet slikt Syn. Eg stod og lo, som naar eg ser Rædsla i Saudeflokken eller Grisehopen. Det var ytt som dytt dette og ikkje eit Haar betre. Det var ei Dyresamling dette og. Alle dei Jødar med Nasar og Skjegg som Gjeitebukken skal eg aldri gløyma (Vinje 1993, bd. II, 367).

Slik bidrar Vinje til å videreføre et rykte om jødene, idet han med få førstehånds erfaringer uttaler seg med største selvfølgelighet om hvordan jødene er, hvordan de tenker, hvordan de handler. Han understreker stadig at jødene er forskjellige fra oss, og han gjør det ved å sammenligne dem med henholdsvis høns, hunder, sauer, griser og geitebukker. Det er et tydelig uttrykk for dehumanisering og et gjennomgående trekk i antisemittismen.

AMALIE OG ERIK SKRAMS BREVVEKSLING

Brevvekslingen mellom Amalie og Erik Skram synliggjør ikke så mye de rådende kjønnsforskjellene som noen viktige kulturforskjeller mellom nordmenn og dansker. I hvert fall er det slik her i forholdet mellom Amalie, som bor i Kristiania, og Erik, som bor i København, at han ender med å måtte lære henne å styre sitt hat, analysere årsakene til det og innse at det hun har tenkt og skrevet, det hun har følt og gjerne vil gi uttrykk for, er basert på dommer. I samlivet med ham må hun ta et oppgjør med egne holdninger. I et brev til Erik datert 15. mars 1883 omtaler hun ektefellen til en Svendsen og karakteriserer henne på følgende måte:

Hans frue er en ækel, liden jødetingest, som altid i selskab hænger sig fast i mig, og tvinger mig til at tale engelsk med hende, som hun forresten ikke kan; hun kan overhovedet ikke et sprog i verden; noget modersmål har hun nemlig ikke. Hun sminker sig, og har en løs paryk, og piner sine stygge fødder ind i bitte små

parisersko, så hun gier indtrykket af at gå på stylder; og så får hun krampe, strax hun ikke får sin villie og er fæl mod sin mand, og er idethele meget simpel. Nu ved du det (Skram 2002, bd. I, 369).

Her er det en rekke karakteristikk av en bestemt person, og det er greit nok, men samtidig er disse koblet til kvinnens identitet som jøde. Dermed er vi over i generaliseringer der jødene er ekle, små ting, uten morsmål, med løs parykk, viljesterke og fæle.

I brev til Erik 21. desember 1883 skriver Amalie videre om brødrene Brandes at hun ikke kan fordra «dette jødepar», som hun kaller «funklende slangglatte, magt-begjærlige revanchetørstende jødebegavelser». Om Georg heter det at han er «jøde, – jøde, jøde» (Skram bd. II, 129). I brev til Erik 29. desember heter det: «Jeg *hader* de jødetamper, *kva* *race*; det er en modbydelig slægt, – jeg *ved* det, menneske, nu ved jeg det, når selv *han*, Georg Brandes, der gjennem sin *hjerne i alt fald* har forstået hvad der er sublimt og ædelt på jorden, er i sig selv en så lavartet skabning» (Skram bd. II, 159).

Erik er rystet. I et langt brev til Amalie 2. januar 1884 skriver han: «det gjorde mig ondt at se Dig bruge de Skældsord mod Jøderne», og han legger til: «det berørte mig så meget mere ilde, som jeg ikke øjner den fornuftige Grund til denne elementære Ophidselse.» (Skram 2002, 171) Han blir nødt til å ta sin tilkommende i skole: «Du støder på et enkelt udmærket Eksempel af Racen; han er efter hvad der kommer til din Kundskab behæftet med en Bunde lave Egenskaber, og så 'véd' Du, at Racen er modbydelig og 'hader' den.» Erik fremhever generaliseringen og kommenterer:

Efter almindelig Sprogbrug er Had Udtryk for en overordentlig stærk Følelse af Afsky, så stærk endog, at den bliver til en Fordring på Forfølgelse og om mulig Tilintetgørelse. Skulde Du for Alvor mene noget sligt, det vil altså sige billige og eventuelt være villig til at støtte og deltage i den antisemitiske Bevegelses aller-videst gående Foretagender, regner jeg dette for en Ulykke [...] (Skram 2002, 171).

Til slutt legger Erik til at han har talt alvorlig om denne saken, siden han har antatt at hun mente alvor da hun skrev om sitt hat, for hat er jo ikke noe man leker med. Amalie svarer med å gå i seg selv, og i et brev fra 7. januar endrer hun innstilling:

Du må ikke tro, at jeg nogensinde vilde opføre mig slet, og jeg skal nok vare min mund, og ikke gå og sige at jeg *hader* jøderne, især nu, når du har varskoet mig. Men helst af alt vilde jeg lære at stryke mit had, lære at holde af dem – og det

kan du måske hjælpe mig til – for jeg ved jo at især hos mig kommer munden til at strømme over af hvad hjertet er fyldt med (Skram 2002, bd. II, 181).

Amalie endret innstilling etter dette. Hun giftet seg med Erik, skiftet navn fra Müller til Skram og strøk utfallene mot Georg Brandes i manuskriptet til sin første roman *Constance Ring*, publisert i 1885 (Bjørkøy og Dingstad 2017, 210). Amalie Müller må altså først gjøre danske av seg: «Dansk Borger, dansk Undersaat og dansk Forfatter», som det sto på gravsteinen hennes. Slik sett kunne hun ha tjent som eksempel på at det gikk an å endre syn, og at stereotypiene sjelden fører noe godt med seg. Å tro at hun helt la det gamle jødehatet bak seg, er likevel å trekke forhastede konklusjoner. Utfallene dukker også opp etter dette tidspunktet.⁵ Men hun gir i det minste inntrykk av å legge bånd på seg i Danmark i samlivet med Erik og hans krets, som også blir hennes krets.

ARNE GARBORGS DAGBOK

Amalie Skram hadde en forbundsfelle i Arne Garborg. Han korresponderte med henne, og han takket blant annet for ekteparets mottagelse av *Trætte Mænd*, som han satte pris på. I brev fra 20. januar 1892 må Garborg likevel svare for følgende omtale av jødene i romanen:

«Har De lagt Mærke til, » sa Løchen idag, «at næsten alle store Fritænkerapostle og Fritænkerførere er Jøder?» Og han udviklede, hvorledes det saakaldte Fritænkeri, denne kolde, flade Negativisme, ikke er andet end en Fortsættelse af

5 I korrespondansen med Arne Garborg fra 6. januar 1885 omtaler hun brødrene Brandes enda en gang: «Nu skal G. Brandes til Polen og 14 andre steder for at holde foredrag; han er så overanstrengt af arbejde at han ser ud som et vandreende lig. Det er en underlig fyr, kan du tro. Så fuld af alle mulige modsætninger, at man blir rent forrykt af ham. Jeg liker ikke jøderne, men hernede er det simpelt at la sig mærke med det, og derfor siger jeg det ikke. Men de gjør ikke godt, der hvor de får noget at sige» (Skram 2005, 122). Endelig beklager hun seg også til Sophus Schandorph 19. juli 1888: «Hvad Du skrev om «jødekritiken», fandt et villigt lyttende øre. «Endelig! sa jeg til mig selv. Ja, for jeg har jo så ofte snakket i lignende retning til Dig, men Du har bøjet undda. De mennesker har ikke renhed i viljen. De skifter ham efter behov. G.B. som anmeldte Din bog fordi E.B. ikke vilde, ikke kunde skal han ha sagt, er ikke et hår bedre end broderen. Der bor ikke ærlige sinds rensende kraft i dem. Se på Politikens boganmeldelser. De er skammelige. Jeg, f.eks. blir altid omtrent hånet, under venskabs maske naturligvis, og Garborg f.eks. aldrig nævnt» (Skram 2005, 304). Merete Morken Andersen har samlet materiale om Skram på et eget nettsted, inkludert brev der Amalie Skram ytrer seg om jødene, se: <https://amalieskraminform.wordpress.com/joder/>.

den store Langfredagsforbrydelse. «Det er den evige Jøde, som gaar omkring til Dagenes Ende og forfølger den seirende Galilæer med sit uudslukkelige Had. Han har intet at give, intet at byde; han kan bare rive ned, bortstjæle og røve; han har kun sit Had, og Hadet er ufrugtbart, som Kjærligheden er livbringende» (Garborg 1891, 349).

Garborg kommenterer dette i brevet til ekteparet Skram: «Notitsen om Jøderne er indsat 1) fordi alle Præster pleier at sige det der, 2) fordi jeg paa den Maade vilde tage fornøden Afstand fra min Helt (ingen kan vel egentlig mistænke mig for at mene saadan-noget)» (Garborg 1980, bd. 12, 136). Nå er det nok det ekteparet Skram likevel har gjort, og de har ikke helt urett i sin mistanke, selv om Garborg her og på dette tidspunktet neppe vil havne i kategori med Den norske kirkes antisemitter, herunder for eksempel Johan Christian Heuch. Det er også gode grunner til å skille en romanfigur som Løchen fra både dagbokskriveren Gabriel Gram, som gjengir dette, og romanforfatteren Garborg, som skriver dette, slik Garborg gjør sine danske lesere oppmerksom på. Garborgs senere utfall mot de samme jødene i dagbøkene skiller seg likevel ikke ut på annen måte enn at prestens ytringer mot jødene kristenhat er erstattet av den stedbundne bondens utfall mot jødene begjær etter kapital.

Garborgs dagbøker fra 1905 til 1923 er en slags fortsettelse av brevsamlingene *Kolbotnbrev* og *Knudaheibrev*. Forestillingen om jødene presenteres allerede gjennom Hulda Garborgs forord. Der gjentar hun ektemannens tanke om at de norske bøndenes frihet var en innbilning; i realiteten var det «Hamburgar-jødane» som eide jorda deres (Garborg 1924–27, bd. 1, XXIII). Uttrykket er fra et oppslag der Garborg kommer med ett av mange klagemål over at han ikke er bonde, men at han burde vært det, han som andre: «Eg skulde vera Bonde og sitja paa ein Gard. Men det maatte ha vori i gamle Dagar, daa Bonden ikkje berre sleit for Pengejødane i Hamburg; no vilde eg ikkje ha Hugnad av Bondelive heller» (Garborg 1924–27, bd. 1, 91). Heming Gujord har gjennomgått Garborgs karakteristikk av jødene og mener at forestillingene utgjør en ideologisk konstant. De er en integrert del av Garborgs tankegang og et av tidens rådende aksiomer (Gujord 2002, 393). Vi finner sammensetninger som «Bank-Jødane», «Pengejødane» og «Hypotekbank-jødane». Bruken av sammensetninger avtar ikke med årene. Det toppe seg i skildringen av Joseph Fels: «Denne merkelege amerikansk-jødiske Saapekokar-Millionæren [...]» (Garborg 1924–27, bd. 3, 134).

Under første verdenskrig holder Garborg fast på kritikken av pengeveldet og mener det er dette som holder krigen i gang. I november 1916 skriver han i dagboka: «alt vil gaa som fyrr, til dess Magterne ikkje fær laane Pengar av Jødarne len-

ger, eller til dess dei hev øydt so mykje Blod som dei denne Gongen kann øyde» (Garborg 1924–27, bd. 4, 298). I februar 1918, når krigen nærmer seg slutten, er han enda sikrere i sak: «Berre eitt er visst; heile Europa ligg for lenge sidan i Lomma aat Pengejøden» (Garborg 1924–27, bd. 5, 107). Eksempelene på utfall mot jødene er mange gjennom dagbøkene. Den 4. november 1919 gjør Garborg for eksempel opp regnskapet etter første verdenskrig:

Jødarne hev fenge att sitt Kanaan, Palæstina, og festar Verdi rundt med varm Takk til England for dette. Og for mange Jødar (som dei russiske o. a.) vil det visseleg vera godt aa faa eit Heimland; elles vil det gaa no som etter den fyrre Babylon-Tidi: Fleirtale av Jødar vert verande Utlendingar. Dei vil leggje Verdi under seg, ikkje med Staal, men med Gull; og dei er visst lenger paa Veg med dette enn me tenkjer (Garborg 1924–27, bd. 5, 168).

Denne siste kommentaren viser at sjablongene om jødene er en integrert del av Garborgs måte å tenke på omkring 1920. Han kommer ikke med aggressive utfall. Det svinger mellom beundring og anklager om at de pengesterke jødene har den vestlige kulturen i lomma. Anklagene og konspirasjonsteoriene dominerer, mener Gujord og legger til at det blir feilaktig å koble ut den bakgrunnskunnskapen vi sitter med om jødenes skjebne i det 20. århundre (Gujord 2002, 382).

Garborg var ikke blind for jødenes situasjon i Europa. Han kjente til pogromene i øst og tok også avstand fra dem, men han tenkte på nasjonen som et organisk subjekt med røtter i jordsmonnet, folket, språket og kulturen. I dette fellesskapet hørte ikke jødene hjemme, de utgjorde en motpol: Der nordmannen levde av jorda og var nasjonal, levde jøden av kapital og var internasjonal. Garborg representerte en politisk og kulturell frigjøring, men denne frigjøringen omfattet ikke nasjonens minoriteter. Antisemittismen var til stede som kognitiv modell: «mer eller mindre integrert i samfunnets normsett», mener Gujord. Man kan kanskje hevde at Garborg var kritisk til kapitalismen, og gjennom den til jødene, men antisemittismen er, som Bjørnson fremhevet, kapitalismekritikk på avveie.

NILS KJÆRS EPISTLER

Arne Garborg var ingen selverklært antisemitt. Det ble derimot Nils Kjær: Fra omkring 1910 gjør en stadig tydeligere antisemittisme seg gjeldende i essayene hans. Grunnlaget hentet Kjær hos Houston Stewart Chamberlains *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* (Kjær 1950, 164). Det skriver Harald Noreng om i sitt bidrag til antologien *Nazismen og norsk litteratur*. Noreng knytter de hatefulle

ytringene i første rekke til en feide mellom Brandes og Kjær i synet på Strindberg i Det Norske Studentsamfund 1910 (Noreng 1995, 31–32). Av betydning var nok også Kjærs samvær med svogeren Erik Lie. Han er i dag best kjent som grunnleggeren av Den norske Forfatterforening, der Garborg ble valgt til første formann i den skjønnlitterære seksjonen (Ringdal 1993, 21). Men han var også Garborgs biograf, hans nærmeste nabo på Hvalstad i Asker og dessuten far til den unge Jonas Lie, som betraktet sin onkel Nils Kjær med den største beundring, uten å gjøre noe unntak for hans syn på jødene (Roughtvedt 2010, 236).

Her skal vi først ta for oss Kjærs anmeldelse av Eivind Saxlunds *Jøder og Gojim*, som kom i nytt opplag i 1911. Den utgaven anmeldte Kjær i *Aftenposten* 9. januar 1912. Brandes hadde allerede uttrykt seg svært kritisk til denne fremstillingen, mens Kjær på sin side leser den med største sympati. Han kommer etter hvert frem til det han kaller kjernen i den germanske antisemittismen, og fremhever at jøden vel kan bli europeer, men aldri tysker, aldri franskmann eller russer. Den dype følelsen av å tilhøre en nasjon vil jøden alltid mangle, og noen nasjonalhymne vil han aldri kunne istemme. Selv hans europeiske tilhørighet vil være falsk, siden alle felleseuropeiske tradisjoner er kristne, det være seg i arkitekturen, i litteraturen eller i musikken, som dermed vil være fremmed for ham. Videre heter det om den frigjorte jøde:

Han eier selv i Virkeligheden intet uden Penge. Han eier Pressen i Europa. Han dikterer os vor Liberalisme, Kosmopolitisme, vore bekvemme Meninger, vore Indignationer. Han fodrer os med sin golde Skepsis, han intimiderer os med sin frække haan. Han saar og luger i den have, hvori Berømmelsen gror. [...] Saa vidt jeg forstaar Hr. Saxlund, stilles alt for ham i Skyggen af Jødernes Presse-magt: lad Israel tjene saa mange Penge hun lyster, men lad hende ikke beherske Opinionen. Heri er jeg enig (Kjær 1912).

Kjær kobler etter hvert jødene og det jødiske til alt han avskyr. Særlig tydelig er dette i teksten «Ghetto», publisert i *Aftenposten* april 1917. Kjær befant seg på dette tidspunktet sammen med sin svoger Erik Lie på en lengre reise til østfronten (Roughtvedt 2010, 30–31). På tilbakereisen gjennom Polen var de innom Warszawa, og Kjær skrev da om bydelen der jødene bodde:

Jødekvarteret er byens største og frygteligste seværdighed. [...] Denne befolkning synes at udsondre smuds som sneglene sveder slim. [...] Gaden yrer af mennesker, som en kloak af rotter. [...] Den augiasstald Rusland har efterladt skal og vil Tyskland rense ... Desværre hemmes arbeidet af jødernes egen seige

umedgjørlichkeit. De millioner som hidtil er bevilget, er draaber spildt i sumpen, fordi jøderne halsstarrig negter at lade sig omflytte til en barakkeby. De kan tvangsafsluses, men sine reder vil de ikke forlade (Kjær 1917).

Jødekvartret som severdighet signaliserer at noe skal betraktes, og dette noe er både stort og fryktelig. Kjær trekker her veksler på adskillig dyremetaforikk når han kobler den jødiske befolkningen i Warszawas getto til snegler, rotter, kyr og lus. Gatene i kvartalet sammenlignes med en kloakk, en stall, en sump og et rede. Ordet «augiasstald» henspiller på den greske myten om kong Augias, som hadde en stall med 3000 kyr som stod i 20 år uten at det ble gjort rent (BMO). I gettoen omgir de seg med smuss, slim, skitt og lus. Fremstillingen gjør menneskene til dyr, og Kjær påpeker at de selv er skyld i de betingelsene de lever under, for de nekter å flytte. Det har alltid vært en av antisemittismens fordommer at jødene selv er skyld i sin elendighet.

Kjær var motstander av avholdsbevegelsen, han var antimålmann, antiparlamentariker, antidemokrat, antikommunist og altså selverklært antisemitt. Hvis man skal fremheve noe han var for, så må det være Den katolske kirke i forening med Mussolinis fascister. Harald Noreng poengterer Kjærs umiddelbare støtte til fascistene: «Det tjener Kjærs politiske judisium til liten ære at han uten reservasjoner tar parti for fascistene med én gang» (Noreng 1949, 312). Kjær introduserte Mussolini for norske lesere i april 1921 og ga kommunistene skylden for de kaotiske, rettsløse tilstandene i mange av byene i Italia. Deretter hilser han den «energiske og daadskraftige ungdom, som med vælde har reist sig mot det fra Russland organiserte bandittyrannei» (Noreng 1949, 312). Kjær forsvarer fascistenes represalier mot kommunistene uten forbehold. Han angriper «det feige og åndsdovne borgerskap» og hyller fascismen fordi den er en nasjonal kulturbevegelse som redder Italia. Noreng underslår lite. Han skriver om dilemmaet Kjærs beundrere har slitt med. Likevel er det til slutt stilen, humoren, kunsten og viddet som får så stor plass at det alene formidles videre. Den politisk reaksjonære siden ved Kjærs forfatterskap settes i skyggen. Det er hans plass i solen som fremheves, enten på Jomfruland eller i Italia, og der inntar han en posisjon blant de store stilistene og essayistene.

Det samme gjentar Norengs etterfølgere, litteraturhistorikere, -forskere, -kritikere og utgivere som Erling Nielsen, Carl Fredrik Engelstad, Daniel Haakonsen, Helge Nordahl og Liv Blikrud. Den siste som minnes Nils Kjær som en av de fremste, er Eivind Tjønneland. Han bemerker følgende: «Like etter 2. verdenskrig valgte man å gjøre Kjær stueren ved å utelate essayene med anti-semittisme og hyllest av Mussolini fra *Sidste Epistler*» (Tjønneland 2015). Selv påpeker han det dog-

matiske i et par av essayene, men skriver like fullt Kjær inn på nytt som den fremste blant våre essayister: *essayisten par excellence*. Hvis vel begrunnet kritikk skal være et kriterium på god essayistikk, er det vanskelig å forstå at Kjær med sine grunnløse påstander, sin tilslutning til fascismen og sitt hat mot jødene skal kunne kvalifisere for en slik betegnelse.

ROLF JACOBSENS LEDERARTIKLER

Lyrikeren Rolf Jacobsen meldte seg inn i NS 16. oktober 1940 og ble fra 13. januar 1941 tilsatt som redaktør i *Kongsvinger Arbeiderblad*. 6. februar 1943 endret avisen navn til *Glåmdalen*. Der skrev han en rekke lederartikler til støtte for NS og den tyske okkupasjonsmakten. Fra sommeren 1943 var Jacobsen også presse- og propagandaleder i *Kongsvinger* lag av NS. Jacobsen ble sittende som redaktør til 8. mai 1945. Deretter ble han arrestert, tiltalt og dømt til tre og et halvt års straffarbeid og rettighetstap i ti år. I grunnlaget for tiltalen mot Jacobsen fremheves lederartiklene, og elleve av dem nevnes særskilt.⁶

Det som ikke kommer tydelig nok frem, hverken i tiltalebeslutningen, i rettssaken eller i Hanne Lillebos biografi *Ord må en omvei* (1998), er Jacobsens utfall mot jødene og hans klart antisemittiske holdninger. Disse har derimot Ove Røsbak fremhevet i sin biografi (1998). Det viser seg da at det er stereotypiene om jødene som nok en gang bringes til torgs. Det skjer ikke uten påvirkning over tid. Alt i 1934 dro Jacobsen til Berlin, dit han kom som forlover for en norsk frivillig som hadde valgt å gifte seg med en jødisk kvinne for at hun skulle kunne reise fra byen. Han ble værende i den tyske hovedstaden i noen uker og fikk se både Hitler og Goebbels samt store opptog av SA og SS på paradegaten Unter den Linden.

Jacobsen påberopte seg senere i sin forklaring til retten at han som ansvarlig redaktør planmessig hadde «søkt å undgå den overdrevne førerkultus, germansk rasetilbedelse og jødehets» (Røsbak 1998, 212). Det fremstår i ettertid som en bortforklaring. Under tittelen «Krigens årsak», en lederartikkel trykt i *Kongsvinger*

6 I den første artikkelen av Jacobsen forherliger redaktøren Quisling og oppfordrer til oppslutning om ham. I den neste oppfordrer han til oppslutning om Nasjonal Samlings ungdomstjeneste. Han støtter loven om lærersambandet. Han forsvarer tyskernes arrestasjoner av norske patrioter og forherliger Terbovens «høysinn». Han oppfordrer til oppslutning om nasjonal arbeidsinnsats. Han forsvarer tyskernes aksjon mot studentene ved Universitetet i Oslo. Han forherliger frontkjemperne og deres innsats i kampen mot Norges allierte. Han karakteriserer regjeringen i London som forrædere. Han oppfordrer til at det slås ned på norsk patriotisk motstand. Endelig oppfordrer han folk til å slutte opp om hirden og dens væpnede formasjoner til kamp mot norske patrioter (Lillebo 1998, 213).

Arbeiderblad 24. oktober 1942, står det at da Adolf Hitler i 1930-årene «tok kampen opp for å gjennomføre den virkelige sosialisme basert på det nasjonale grunnlag», skjønnte han straks hvem det var han måtte drive ut av det tyske næringslivet: «Dermed hadde han utfordret ikke bare de tyske finansjøder, men også deres brødre i alle land, likeså alle mennesker som setter egennytten foran fellesnytt. Kapitalen er av en art og det vesen at den aldri oppgir sin makt over næringslivet på fredelig vis, og så måtte krigen komme» (Røsbak 1998, 213). Jacobsen peker på det han kaller de ytre årsakene til krigen, som frigjøringen fra «Versaillesfredens diktat», som fikk vestmaktene til å erklære Tyskland krig: «Den virkelige årsak ligger deri at kapitalen ikke kunde se i fred på at det framstod en mann som gjenopp-tok arbeiderbevegelsens første ærlige forsøk på å skape større sosial rettferd på jorden» (Røsbak 1998, 213).

På lederplass appellerte han for å sikre Norges framtid: «Det gjelder bare at våre landsmenn blir klar over at de med sitt blod er knyttet til germanerne. De må snart begripe, at tyskerne i dag er landets forsvarere og at jødeplutokratene er vårt lands og folkets virkelige fiender» (Jacobsen 1942). Røsbak mener vi nærmer oss det alvorligste ved Jacobsens lederartikler. En håndfull av dem er rasistiske, og han nevner tre artikler som er klart antisemittiske. Først ut er artikkelen «At ikke menneskene er kommet lenger», trykt i *Glåmdalen* 27. desember 1943. Krigen er uhyggelig, opprørende og motbydelig, heter det der:

Den er like opprørende og motbydelig som den samfunnsordning som er skapt av jødene og pengemakten. De som har tolerert en verden hvor millioner har sultet mens jorda har bugnet av overflod, hvor arbeidsløshet og nød har bodd vegg i vegg med fråtseri og raffinert luksus, med moralsk forsumpning og systematisk fordummelse av folkene har ingen grunn til å skrike opp over dramaets slutning (Jacobsen 1943).

I lederartikkelen «Også Amerika» heter det: «Krigen føres for eller mot verdenskapitalismen og jødene, som ser sin stilling truet av et samlet Europa. Nasjonalsosialismen som verdensidé er allerede i ferd med å seire ettersom verden enten må akseptere den eller gå til grunne» (Jacobsen 1944a). I lederartikkelen «'Demokratisk' reportasje» tar Jacobsen opp avisene før krigen og deres angivelige evne til å se en sak fra begge sider. Han fremhever at tonen var lik i alle aviser, og at han ikke kan huske at den norske pressen brakte mer enn én slags meldinger om Tyskland og de nye nasjonalsosialistiske strømningene i Europa: «Det berømmelige «frisinet» fra dengang gikk nok ikke lenger enn til partikjeglet og bygdepolitikken», skriver Jacobsen og fortsetter:

Når det gjaldt det som foregikk utafor landets grenser og forsåvidt også de grunnleggende spørsmål på våre heimlige enemerker, hadde vi nemlig en ensrettet presse i ordets verste forstand. Det var en presse kjøpt og betalt gjennom annonsekonti og partikasser til å vedlikeholde den jødeimperialistiske hydras hypnose overfor de små folk (Jacobsen 1944b).

Samtlige av de artiklene Jacobsen selv skrev eller var ansvarlig for, er nedslående lesning. De er skrevet under ganske andre omstendigheter enn diktsamlingene før og etter krigen. Like fullt må det være på sin plass å fremheve at en av de mest folkekjære lyrikerne vi har hatt i Norge etter krigen, en lyriker som har profilert seg med sin teknologiskepsis, sitt miljøengasjement og sine kjærlighetsdikt, gjennom sine beste år var en innflytelsesrik redaktør og overbevist partimann som hatet jødene og så frem til en total seier der de var utryddet én gang for alle.

ALF LARSENS AFORISMER

Vi skal til slutt kaste et blick på lyrikeren, essayisten og kritikeren Alf Larsen fra Tjøme. Han var ubeskjeden nok til å hevde at hans egne naturdikt «hører til de aller ypperste av all norsk litteratur» (Lotherington 2009). Fra en nyttgivelse av Larsens aforismesamling *Nattetanker*, som opprinnelig kom i 1951, kan vi dessuten lese i et etterord av Cato Schiøtz: «Mens store deler av norsk presse leflet med det nasjonalsosialistiske Tyskland på 1930-tallet, gikk Alf Larsen i strupen på Hitler og nazismen allerede i 1933» (Schøitz 2017, 223). Det lyder heroisk, men Larsen fikk refs av Forfatterforeningens Æresrett for stripe oppførsel under krigen, og den la vekt på arbeidet i tidsskriftet *Janus*, som Larsen drev fra 1933 til 1941 (Rem, Søbye og Fløgstad 2020, 106–134). Hvordan kan vurderingene av innsatsen være så forskjellig?

Det er tydelig at de som har forvaltet arven etter Larsen, inkludert arkivet etter boet hans, har gjort det de har kunnet for enten å skåne offentligheten for et sannferdig portrett av ham, eller å skåne det de mener er en diktning som hører til blant det aller ypperste i norsk litteratur. Det mest oppsiktsvekkende ved Larsens utvikling er uansett hans tiltagende og etter hvert ideologisk helt dominerende antisemittisme. Den har i særlig grad Jan-Erik Ebbestad Hansen belyst i sin bok *En antisemitt trer frem* fra 2018. Det viser seg der om ikke før at Larsen gjennom sitt store opus, som han kalte «Jødeproblemet», ble vår fremste antisemitt etter krigen og ytret seg svært skeptisk til tall og vitneskildringer om holocaust. Noe av dette kommer også frem i *Nattetanker*, senest utgitt i 2017 i en språklig bearbeidet utgave av Bodil Cappelen. Her skriver Alf Larsen blant annet: «Intet menneske

som går sitt liv nøye etter i sømmene, vil finne at skjebnen har vært urettferdig mot *ham*, gikk han også som en jøde til gasskamrene. Det er verdens urettferdighet vi stirrer oss blind på, men hva vedkommer verden oss?» Larsen spør, og svarer selv: «Gå i deg selv, det er den verden du kan overskue og som vedkommer deg» (Larsen 2017, 107). Larsen benekter ikke gasskamrene, heller ikke at jøder ble forfulgt, men hevder altså at det var jødenes eget problem, de var selv skyld i forfølgelsen, deportasjonen og tilintetgjørelsen. Det er jødenes regi som opptar Larsen mest, og han går langt i retning av å fornekte holocaust:

Alle andre folk blir noviser ved siden av jøderne, når det gjelder fanatisme, energi og skruppelløshet i kampen for å nå målet. Ethvert middel er tillatt, påtrengenhets, hensynsløs konkurrence, bedrag i forretningsaffærer, bestikkelser og trusler i politiske og offentlige affærer, forfalskning av tall i pogromerne [sic], (de 6 millioner forgassede jøder), litterære forfalskninger for å påvirke masserne (Ane Franks dagbok) falske fotomontager (koncentrationsleirene) osv.osv. (Larsen sitert i Hansen 2018, 234).

I forlengelsen skriver Larsen om gasskamrene og bakgrunnen for etableringen av dem: «For å forstå 'gaskammerne' må man vite noe om jøderne i Polen, Ukraine og Rumænien. Hitler og hans folk visste alt derom, og de skar alle jøder over en kam – ikke uten en viss rett.» Og så legger han til: «Det jødiske blod er sterkere enn alle andre, det er blodet fra før Kristus» (Larsen sitert i Hansen 2018, 234). Hitler visste hva han gjorde, og mente at det han gjorde, var rett. Med den åndsannelsen Larsen påberopte seg, skulle man tro at han visste bedre, men Larsen slutter seg i stedet til at tyskerne handlet med en viss rett. Det er ikke bare en tilslutning til den forståelsen Hitler og nazistene la til grunn, det er et forsøk på å rettferdiggjøre et folkemord. Larsens referanse er ikke jødene i Europa, men en enkelt jøde som representerer dem alle, og denne jøden er Israel Leib Sachnowitz:

Den mest typiske jøde jeg har kjent, en simpel og udannet fyr, som jøde inn til marven og grenseløs stolt av å være det, tenkte ikke på annet enn å bedra. Og det var naturligvis kun de kristne han kunde bedra. Han tilbrakte de to tredjedeler av sitt liv med å spekulere på hvordan han skulde omgå loven, og den ene tredjedel tilbrakte han på en avholdskafé med å spille dam. Han endte i Hitlers gasskamre» (Larsen u.å.).

Larsens karakteristikk er en stereotypi, men til forskjell fra nordmenn flest, som gjerne omgav seg med stereotypiske forestillinger om jødene, kjente Larsen den jøden han her omtaler. Sachnowitz var bosatt i Larvik og drev som kjøpmann i

byen gjennom mer enn tretti år. Bakgrunnen for bekjentskapet var at de i en periode på slutten av 1920-tallet drev antikvitetshandel sammen (Hansen 2018, 39–43). Sachnowitz ble arrestert av norsk politi 26. oktober 1942, deportert 26. november og drept i Auschwitz den 1. desember samme år. Det fremgår av det siterte at Larsen mente mannen fikk som fortjent.⁷ Selv fikk Larsen ikke utgitt manuskriptet, men han ble hyllet for sin diktning og fikk statens kunstnerlønn fra 1960.

RUTH MAIERS BREV OG DAGBØKER

I norsk litteraturhistorie har det alltid vært nærliggende å fremheve de forfatterne og tekstene som har gjort seg fortjent til en plass ut fra den betydningen de har hatt, når denne vel å merke har vært oppfattet som positiv. Når Hamsun hele veien har fått stor plass, skyldes det hans stil, hans motsigelsesfylte karakterer, hans fantasirikdom og formuleringsevne, dessuten hans betydning som forfatter for andre forfattere. Hamsuns støtte til Hitler har i litteraturhistoriene blitt omtalt som sympati med nazistene. Hans antisemittisme er ikke nevnt. Flere forskere har ment at Hamsuns antisemittisme i det vesentlige dreier seg om tidstypiske slengbemerkninger. I faglitteraturen hevdes det at ordformer av «jøde» forekommer 50 ganger i Hamsuns forfatterskap og bare unntaksvis i negative ordelag (Langslet 1995, 19; Hermundstad 1998, 222). De reelle tallene er 200 unike forekomster, og forekomstene er vesentlig av negativ karakter (Dingstad 2021, 294–298).

Her skal jeg avslutte med en som selv ble rammet av Hamsuns støtte til den antisemittiske bevegelsen. Ruth Maier er så nær en klassiker i norsk litteratur man kan bli uten selv å være norsk. Hun kom til Norge fra det okkuperte Østerrike i 1939, lærte seg norsk og skrev brev fra Norge til sin søster Judith i England. Da postgangen etter hvert ble vanskelig, fortsatte hun å skrive dagbøker. Hun ser ut til å ha forstått mer enn samtlige av de foregående forfatterne hva det vil si å være bosatt i Norge når man ikke er født her eller er norsk i sin sjel, som Hamsun kalte det. Ruth Maier skrev brev og dagbøker fulle av skarpe iakttagelser og har etterlatt seg en enestående samling erfaringer og refleksjoner. Jeg skal her trekke frem to av dem.

Den første refleksjonen dreier seg om Hamsun, der hun skriver 13. august 1939 at han er fascist og har fått gratulasjonshilsen fra Hitler på 80-årsdagen: «Likevel er jeg nødt til å kjøpe 'Sult' på norsk. Den er virkelig herlig.» Senere legger hun til: «Av Hamsun leser jeg 'Redaktør Lynge'. Man fornemmer alt der den kommende

7 Ekteparet Sachnowitz hadde åtte barn, alle født og oppvokst i Norge. Sønnen Herman Sachnowitz fikk sammen med forfatteren Arnold Jacoby utgitt boken *Det angår også deg* (1976).

nazist» (Maier 2010, 233). Det har hun rett i, men norske Hamsun-forskere har lenge hatt problemer med å forstå det. Den andre refleksjonen dreier seg om litteratur og flukten til Norge. I brev fra 7. november 1939 bemerker hun om oppholdet i Norge at det sett fra et minnenes perspektiv slett ikke har vært så verst. Men så legger hun til: «Den eneste vinning har vært at jeg kan lese Ibsen.» I brev 3. januar 1940 konkluderer hun derfor: «At jeg dro til Norge ... er århundrets største dumhet» (Maier 2010, 213). Det fikk hun også rett i. Ruth Maier ble sendt med «Donau» fra Oslo 26. november 1942 og drept ved ankomsten til Auschwitz.

I Norge har vi tenkt at våre forfattere ble immune takket være Henrik Wergelands innsats for større åpenhet og toleranse i 1840-årene. Tar vi for oss norske litteraturhistorier, er det viet adskillig plass til Wergelands innsats, men liten eller ingen til den intoleransen han kjempet mot.⁸ Basert på det materialet jeg har sitert fra, er det grunn til å tilbakevise Bjørnsons påstand om at det ikke var antisemittisme i Skandinavia mot slutten av 1800-tallet. Rasismen og antisemittismen i norsk litteratur er ikke bare løsakelige rykter som formidles videre i form av tidstypiske slengbemerkinger, men en ideologisk konstant og noe man tenker ut fra og tenker med. Noen av de mest graverende eksemplene finner vi blant våre mest feirede diktere. Det er det ingen gode grunner til å undersøke lenger, men all grunn til å minnes.

LITTERATUR

- Adorno, Theodor W. 1950. «Prejudice in the interview material–T.W.» i *The Authoritarian Personality*, redigert av T.W. Adorno mfl., 605–653, New York: Harter & Row, s. 609–610: https://archive.org/stream/THEAUTHORITARIANPERSONALITY.Adorno/THE%20AUTHORITARIAN%20PERSONALITY.%20-Adorno_djvu.txt Hentet 27. februar 2021.
- Adorno, Theodor W. 2006. *Minima Moralia*. Oversatt av Arild Linneberg. Oslo: Pax
- Andersen, Jens Kristian. U.å. Kommentar til rollelisten i *Diderich Menschen-Skræk* i Ludvig Holbergs skrifter: <http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=skuespill%2FDiderich%2FDiderich.page&toc.depth=1&brand=&chunk.id=castlist&show.second=komm> Hentet 27. februar 2021.
- Assmann, Aleida. 2016. *Formen des Vergessens*. Göttingen: Wallstein.
- Bahr, Herman. 1894. *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview*. Samuel Fischer Verlag. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83457d/f223.image> Hentet 27. februar 2021.

8 Oskar Mendelsohn har i *Jødernes historie gjennom 300 år* bd. I og II fra henholdsvis 1969 og 1986 også viet stor plass til Wergelands innsats, for Wergeland var en av de få allierte jødene hadde her i landet. Men Mendelsohn har til tross for sin forsiktige linje også notert seg flere personer og tekster som vitner om den alltid tilstedeværende antisemittismen i norsk litteratur.

- Bjerring-Hansen, Jens. U.å. Kommentar til *Den 11. Junii*, Act III, Scene 1 i Ludvig Holbergs skrifter: http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=skuespill%2FDen_11_Junii%2FDen_11_Junii.page&toc.depth=1&brand=&chunk.id=act3&toc.id=act3&show.second=komm Hentet 27. februar 2021.
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand og Ståle Dingstad. 2017. *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo*. Oslo: Dreyer.
- BMO = Bokmålsordboka: *augiasstall*. https://ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=augiasstall&ant_bokmaal=5&ant_nynorsk=5&bokmaal=+&ordbok= begge Hentet 27. april 2020.
- Dingstad, Ståle. 2021. *Knut Hamsun og det norske holocaust*. Oslo: Dreyer.
- Fein, Helen. 1987. «Dimension of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions» i Fein, H. (red.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Garborg, Arne. 1891. *Trætte Mænd*. Kristiania: Aschehoug.
- Garborg, Arne 1980. *Verk*, bd. 12. *Brev*. Oslo: Aschehoug.
- Garborg, Arne. 1924–27. *Dagbok 1905–1923*, utgitt av Hulda Garborg. Kristiania/Oslo: Aschehoug.
- Gujord, Heming. 2002. «Jærbu og indoeuropeer» i *Edda*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002, nr. 4, 378–396. https://www.idunn.no/edda/2002/04/jerbu_og_indoeuropeer Hentet 27. februar 2021.
- Hansen, Jan-Erik Ebbestad. 2018. *En antisemitt trer frem. Alf Larsen og Jødeproblemet*. Oslo: Press.
- Helland, Frode. 2019. *Rasismens retorikk. Studier i norsk offentlighet*. Oslo: Pax forlag.
- Hermundstad, Gunvald. 1998. [Kommentarer til *Hamsun polemiske skrifter*]. Oslo: Gyldendal.
- Herzl, Theodor. *Jødestaten. Forsøk på en moderne løsning av jødespørsmålet, 1896*. Oversatt av Sverre Dahl. Forord av Håkon Harket. L.S.P. forlag
- Heuch, Johan Christian. 1877. *Dr. Brandes's Polemik mod Kristendommen*. København: Gyldendals Boghandels Forlag.
- Holberg, Ludvig. 1951. *Epistler*. Udgivne med Kommentar af F.J. Billeskov Jansen. Bd. V. København: H. Hagerup.
- Holberg, Ludvig. *Ludvig Holbergs skrifter*: Kommentar til *Den 11. Junii*, Act III, Scene 1, skrevet av Jens Bjerring-Hansen og Kommentar til *Diderich Menschen-Skræk* av Jens Kristian Andersen. <http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=adm/main.xml&lang.set=no> Hentet 27. februar 2021.
- Jacobsen, Rolf. 1942. *Kongsvinger Arbeiderblad* 3. mars.
- Jacobsen, Rolf. 1943. *Glåmdalen* 27. desember.
- Jacobsen, Rolf. 1944a. *Glåmdalen* 12. januar.
- Jacobsen, Rolf. 1944b. *Glåmdalen* 25. februar.
- Jansen, F.J.B. 1953. *Ludvig Holberg Epistler*. Udgivne med Kommentar af F.J. Billeskov Jansen. Bd. VII. Kommentar til Epistel 184–539.
- Ibsen, Henrik. 1893. Brev til Hermann Bahr 16. mai med kommentarer i *Henrik Ibsens skrifter*, bd. 4. ved Narve Fulsås (red.): <https://www.ibsen.uio.no/brev.xhtml> Hentet 27. februar 2021.
- Kjær, Margrete. 1950. *Nils Kjær og hans samtidige. Erindringer 1895–1924*. Oslo: Gyldendal.
- Kjær, Nils. 1912. [anmeldelse av Eivind Saxlunds *Jøden og Gojim*] i *Aftenposten*, 9. januar.

- Kjær, Nils. 1917. «Ghetto. Warschau i april. Reisebrev til 'Aftenposten' fra Nils Kjær» i *Aftenposten* 22. april.
- Kjær, Nils. 1922. *Epistler. Samlede skrifter*, bd. IV. Kristiania: Gyldendal.
- Knudsen, Jørgen. 1988. *Georg Brandes. I modsigelsernes tegn 1877–1883*. København: Gyldendal.
- Langslet, Lars Roar. 1995. *Rev eller pinnsvin? Tre essays om Hamsun*. Oslo: Cappelen.
- Langslet, Lars Roar. 2005. *Den store ensomme. En biografi om Ludvig Holberg*. Oslo: Press.
- Larsen, Alf. 2017. *Nattetanker*. Med etterord av Cato Schiøtz. Oslo: Dreyer Forlag.
- Larsen, Alf. u.å. «Jødeproblemet». Manuskript i Alf Larsens arkiv, NBO.
- Lillebo, Hanne. 1998. *Ord må en omvei. En biografi om Rolf Jacobsen*. Oslo: Aschehoug.
- Lorenz, Einhart. 2020. *Jødernes historie i Europa. Fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden*. Oslo: Dreyer.
- Lotherington, Tom. 2009. «Alf Larsen» i *Norsk biografisk leksikon*: https://nbl.snl.no/Alf_Larsen Hentet 27. februar 2021.
- Maier, Ruth. 2010. *Ruth Maiers dagbok. En jødisk flyktning i Norge*. Utgave ved Jan Erik Vold. Oslo: Gyldendal.
- Marr, Wilhelm. 1879. *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet*. Bern: Rudolph Costenoble. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11390068_00001.html Hentet 27. februar 2021.
- Mendelsohn, Oskar. 1987. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. 2. utgave, bd. I–II. Oslo: Universitetsforlaget.
- Myrdal, Jan. 2000. *Johan August Strindberg*. Stockholm: Natur och Kultur.
- NAOB = *Det norske akademis ordbok*. <https://www.naob.no/ordbok/antisemitt> Hentet 27. februar 2021.
- Noreng, Harald. 1949. *Nils Kjær. Fra radikal til reaksjonær*. Oslo: Gyldendal.
- Noreng, Harald. 1995. «Fra Marx til Mussolini. Nils Kjær som politisk polemiker» i Bjarte Birkeland mfl. *Nazismen og norsk litteratur*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, s. 23–36.
- NRO = *Norsk Riksmålsordbok 1937–1957*. Utg. av det Norske akademi for språk og litteratur. [Oslo], Kunnskapsforlaget. 2 bd. i 4 + tilleggsbd. 1–2 1995.
- Rem, Tore, Espen Søybe og Kjartan Fløgstad. 2020. *På æren løs. Krigen, litteraturen og Æresretten*. Oslo: Press.
- Ringdal, Nils Johan. 1993. *Ordenes pris. Den norske forfatterforening 1893–1993*. Oslo: Aschehoug.
- Roughthvedt, Bernt. 2010. *Med penn og pistol. En biografi om politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm.
- Røsbak, Ove. 1998. *Rolf Jacobsen. En dikter og hans skygge*. Oslo: Gyldendal.
- Schøitz, Cato. 2017. «Etterord» i Alf Larsen *Nattetanker*. Oslo: Dreyers forlag.
- Simonsen, Kjetil Braut. 2009. «Den store jødebevægelse». Antisemittiske bilder av jøden i bondeavisene *Nationen* og *Namdalen*, 1920–1925. Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Skram, Amalie og Erik. 2002. *Elskede Amalie. Brevvekslingen mellom Amalie og Erik Skram*. Utgitt ved Janet Garton, bd. I–III. Oslo: Gyldendal.
- Skram, Amalie. 2005. *Brevveksling med andre nordiske forfattere*. Udgivet ved Janet Garton. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

- Tjønneland, Eivind 2007. «'Essayisten par excellence'. Nils Kjær in memoriam» i *Vagant* nr. 3, s. 88–100. Publisert 2015: <http://www.vagant.no/essayisten-par-excellence-nils-kjaer/> Hentet 27. februar 2021.
- Vinje, A. O. 1851. «Manden»/*Andhrimner*. Christiania.
- Vinje, A. O. 1969. *Brev ved Olav Midttun*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A. O. 1993. *Skrifter i Samling*, bd. I–VI. Andre utgåva. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A. O. 2018. *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap: <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1852#dt180> Hentet 27. februar 2021.